

Александар КРСТИЋ
Историјски институт
Београд

ВРШАЦ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ II део: од почетка 15. до средине 16. столећа*

Анстракт: Краљ Жигмунд је пре 1431. године град Ёr(d)somlyó (Вршац) са припадајућим властелинством даровао српском деспоту, али му је тај посед привремено одузет 1440. године. Деспот Ђурађ Бранковић је 1444. дао Вршац у залог Јовану Хуњадију, након чега је град дуже од деценије био предмет спора између српског владара и угарског губернатора. Вршац је за то време више пута прелазео из руку породице Бранковић у посед Хуњадија и обратно, да би после пада Србије 1459. године поново припао Хуњадима. Краљ Матија Корвин је 1472. године Вршац даровао тамешком жупану Петру Доцију, а почетком 16. века тврђава је поново у краљевском поседу. О урбаном развоју, становништву и привреди насеља Ершомљо испод истоимене тврђаве има мало података. Као трговиште се помиње 1330. године, а статус града стекао је изгледа крајем 14. или почетком 15. века (као *civitas* забележен је 1416. године). Под османску власт Вршац је пао 1552. године.

Кључне речи: Вршац, Ёr(d)somlyó, Банат, средњи век, Угарска, Србија, Ђурађ Бранковић, Јован Хуњади, Петар Доци, тврђава.

Слабљење османског притиска у Подунављу након Ангорске битке 1402. године и склапање угарско-српског савезништва 1403/1404. године, оличеног у вазалним односима деспота Стефана према краљу

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за просвету и науку Републике Србије *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029).

Жигмунду, повољно се одразило и на пограничне крајеве јужног Баната.¹ Још током последње деценије 14. столећа краљ Жигмунд је настојао да заштити јужне границе од османских напада стварањем обједињеног одбрамбеног система, поверавајући више жупанија, махом пограничних, на управу својим поузданим присталицама. Оваква пракса на југоисточној граници достигла је свој пуни обим током првих деценија 15. столећа, када је системом одбране на том подручју руководио Пипо од Озоре (Пипо Спано, Филип де Схоларис). Он је од 1404. до 1426. године вршио дужност жупана Тамишке, Крашовске, Ковинске, Чанадске, Арадске, Чонградске, Зарандске и Фејерске жупаније.²

Вршца (Érsomlyó)³ су почетком 15. века такође држали тамешки и крашовски жупани: Филип Корођи и Јован Алшани 1404. године, и Пипо од Озоре 1405-1408. године. Пипо од Озоре је у Ершомљу боравио у октобру 1405. године, о чему сведочи и једно његово писмо настало у овом граду.⁴ Годину дана касније, 5. новембра 1406, у Вршцу је био и угарски краљ.⁵ Жупани су, као и раније, за кастелане Вршца постављали своје фамилијаре,⁶ који су истовремено имали и функције поджупана

¹ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 83-84; *Историја српског народа (=ИСН) II*, Београд 1982 70-74 (Ј. Калић); Р. Engel, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895-1526*, London-New York 2001, 232; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002 (=П. Рокаи, *Историја*), 131; А. Крстић, *Банат у средњем веку*, Банат кроз векове: слојеви култура Баната, зборник радова, ур. М. Матицки и В. Јовић, Београд 2010, 77-78.

² Е. Fügedi, *Castle and Society in Medieval Hungary (1000-1437)*, Budapest 1986, 129, 133; Р. Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301-1457 I*, Budapest 1996, 139, 144-145, 203-204.

³ О историји Вршца до почетка 15. века: А. Крстић, *Вршца у средњем веку. I део: од раног средњег века до краја 14. столећа*, Историјски часопис (=ИЧ) 59 (2010) 77-102.

⁴ Писмом од 20. 10. 1405. године тражио је од свих судских инстанци у Краљевини да до 13. јануара 1406. године одложе рочишта у парницама против Бенедикта Химфија од Егерсега и његовог брата Хима, јер су се налазили у краљевој служби (највероватније су учествовали у походу на Босну у јесен 1405. године): Е. Mályusz, *Zsigmond-kori oklevéltár II/1 (1400-1406)*, Budapest 1958, no. 4210. Уп. Ј. Мргић, *Северна Босна 13-16. век*, Београд 2008, 95-96.

⁵ Жигмундово писмо Ердељском каптолу поводом одређивања граница једног поседа, датовано „in Ersomplio”: Magyar Országos Levéltár (Мађарски државни архив), Budapest, Collectio Antemohacsiana (DI) 30425. Уп. и: Р. Engel – N. C. Tóth, *Itineraria regum et reginarum Hungariae (1382-1438)*, Budapest 2005, 86.

⁶ А. Крстић, *Вршца у средњем веку I*, 89, у нап. 43 омашком су погрешно наведени приређивач и година издања *Анжујског дипломатара* са регестом повеље из 1323. године, у којој је сачуван први помен кастелана Вршца. Тачан библиографски

Крашовске жупаније: 1404. године на овим положајима налазио се Бенедикт, син Егидија од Добше, прво заједно са Ладиславом Бардушем, а потом са Јаковом од Бекефалве. Њих су на месту заповедника града и поджупана наследили Пипови људи, Павле Чапи и Валентин Тели (1406), а затим Јаков Чеп од Ђертениша (1408).⁷

Деспот Стефан Лазаревић је 1411. године од краља Жигмунда добио бројне поседе широм Угарске, између осталог у Торонталској жупанији тврђаву Бечеј, на острву у Тиси, са варошима Бечеј, Бечкерек, Арача и Башайд. Извесно је већ тада био именован за жупана ове жупаније.⁸ Није познато да ли је Вршац у суседној Крашовској жупанији био међу властелинствима које је добио деспот Стефан, али се то чини вероватним. На основу једног забележеног судског спора вођеног 1431. године може се закључити да је Вршац у то време био у поседу деспота Ђурђа Бранковића. Наиме, извесни Дионисије звани Дија из села Воја, јобаћ Ладислава Химфија Реметског, тврдио је пред Петром и Симоном, службеницима вршачког кастелана Ладислава сина Михаила, да је законито стекао два вола и једног коња од Новака и Николе, синова Мартинових *de Dragalyolch dezpoti*. Међутим, ови официјали, у ствари вршачки вицекастелани, ухапсили су и злостављали поменутог Дију, и при том му одузели више комада разног оружја (мач, бодеж, лук, тоболац, футролу за лук), једну памучну тунику и 10 златних форинти. Због тога је Ладислав Химфи у име свог злосрећног кмета поднео тужбу против

податак је: L. Blazovich–L. Géczy, *Anjou-kori oklevéltár VII*, Budapest-Szeged 1991, 326, no. 712.

⁷ Вршачки кастелани су, у својству поджупана, са племићким судијама Крашовске жупаније судили у неколико спорова везаних за одређивање међаседа и угрожавања поседовних права: F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, Budapest 1883, 244-245, 247; E. Mályusz, *Zsigmond-kori oklevéltár II/2 (1407–1410)*, no. 6070. Тамишки жупан Пипо од Озоре наредио је марта 1406. године вршачким кастеланима и крашовским поджупанима Павлу Чапију (*de Chap*) и Валентину Телију (*de Twl*) да не ометају Јакова и Николу Чепу (*Cheph*) у изградњи замка (*castellum seu fortalitium*) на њиховом поседу у Ђертенишу (поред реке Брзаве, источно од Гагаје у Румунији): G. Wenzel, *Okmánytár Ozorai Pipo történetéhez*, *Történelmi Társulat* 1884, 18; E. Mályusz, *Zsigmond-kori oklevéltár II/1*, no. 4509. О кастеланима Ершомља уп. и: P. Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)*, Budapest 1977, 109-110; idem, *Archontológia I*, 144-145, 309. О властeosким замковима у време краља Жигмунда: E. Fügedi, *Castle and Society*, 137-141.

⁸ *ИСН II*, 85-86, 322-323 (Ј. Калић, С. Ђирковић); P. Engel, *Archontológia I*, 210; idem, *The Realm*, 232-233.

вршачких кастелана, то јест вицекастелана Петра Фејера.⁹ На сигуран закључак да је Вршац био у деспотовом поседу не упућује само то што је спор око стокe у који су умешани деспотови кметови изнет пред вршачког кастелана, односно његове вицекастелане, него још више чињеница да је поменути Ладислав, син Михаила од Геста, био деспотов фамилијар и његов кастелан у Таљи и Токају од 1433. до 1439. године, а краће време је исту дужност обављао и у другим деспотовим градовима у Угарској (Болдогкеу, Мункачу и Речецу 1433. године).¹⁰ Околност да је српски владар овог свог угарског службеника премештао по потреби из једног града у други, с краја на крај Угарске, сведочи и о поверењу које је имао у њега.

Поред деспота, властелинства у јужном Банату имала је и поједина српска властела. Деспоти и други српски великаши који су држали поседе у Угарској доводили су на њих своје људе: службеници су често били Срби, а и сељаци из Србије прелазили су на ова властелинства. Слободно кретање преко подунавско–посавске границе и редовне трговинске везе олакшавали су упознавање угарских крајева и поспешивали померања српског становништва, које је бежало од турске опасности.¹¹ У

⁹ Пошто су оптужени кастелани (тј. вицекастелани) порицали да су нанели наведену штету, крашовски, чанадски и ковински жупан Матко Таловац је 5. августа наредио да се они полагањем заклетве заједно са дванаесторицом племића оправдају да нису криви. Требало је такође да наведени јобаћ Дија са тројицом људи положи заклетву, како би потврдио своју оптужбу против вицекастелана Петра Фејера, што је он и учинио 16. августа 1431. године. Штета је процењена на износ од „трећине од 100 форинти”: F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 340-342.

¹⁰ L. Thallóczy-A. Áldásy, *Magyarország melléktartományainak oklevéltára II, A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526 (=Oklevéltár)*, Budapest 1907, 95-96, 101-102, 106-110; P. Engel, *Királyi hatalom*, 99, 110, 144, 160, 162; idem, *Archontológia I*, 284, 309, 370, 399, 439, 444, 517, II, 85; К. Жиричек, *Историја Срба II*, Београд 1988, 376-377; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 600.

¹¹ О поседима српске властеле на територији јужног Баната у време деспота, српским сеобама преко Саве и Дунава и српском становништву на том простору видети: *ИСН II*, 318, 320, 325 (С. Ћирковић); Д. Динић-Кнежевић *Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне јужне Угарске*, Зборник Матице српске за историју (=ЗМСИ) 37 (1988) 10, 25-30; С. Ћирковић, *Сеобе српског народа у Краљевину Угарску у 14. и 15. веку*, Сеобе српског народа од 14. до 20. века, Зборник радова посвећен тристагодишњици велике сеобе Срба, Београд 1990, 39-42; М. Благојевић–Д. Медаковић, *Историја српске државности I*, Нови Сад 2000, 285-289; А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља југозападног Баната (15. век – прва половина 16. века)*, ЗМСИ 73 (2006) 32-36, 40, 44.

првој половини 15. века у документима се први пут јавља читав низ насеља на подручју Крашовске жупаније која носе словенска, тј. српска имена, већином у поседу угарских племића.¹² Међутим, за разлику од неких других јужнобанатских градова, као што су Ковин, Торњиште (код Панчева) и Х(а)рам на пример, о Србима на подручју Вршца у овом периоду нема сачуваних директних и конкретних података. Због тога је врло занимљива наведена парница из 1431. године, у којој се помињу деспотови људи Новак и Никола, синови Мартина из Драгољевца. То је једини забележени помен овог насеља, које није убицирано, али се из контекста читаве приче може закључити да се село Драгољевац налазило на подручју вршачког властелинства.¹³

У настојању да пронађе податке о средњовековном Вршцу у историјским изворима, а незнајући да је Вршац у ствари Ершомљо, Феликс Милекер је насеље Podwersa (Poduersa) у Крашовској жупанији идентификовао са Вршцем, односно вршачким подграђем. Он је сматрао да је правилна транскрипција имена овог насеља Подвршан, што је потом прихваћено и у српској историографији.¹⁴ Насеље Podwersa припадало је Јовану Јанкију од Нађлака, а након што је он умро без мушких потомака, краљ Жигмунд га је 1427. године даровао, заједно са другим Јанкијевим поседима, вранском приору Алберту од Нађмихаља. У краљевој даровници од 19. маја 1427. године, у акту Чанадског каптола о увођењу Алберта Нађмихаљија у посед добијеног властелинства од 29. јула исте године, као и у краљевој потврди наведене даровнице од 14. фебруара наредне

¹² Уп. D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II*, Budapest 1894, 112.

¹³ F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 340. Ф. Милекер је Dragalyolch довео у везу са топонимом Valea Dragoi код Барбоша, северозападно од Решице у Румунији, што се тешко може прихватити: V. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, Temesvár 1915, 82.

¹⁴ V. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, 123; исти, *Вршачки град, историјско–археолошка скица*, Вршац 1934, 4, 7; исти, *Кратка историја Вршца*, Вршац 1935, 3-4 (=Вршац у старини, Милекерове свеске 2, Вршац 2009², 41, 44, 186-187); Д. Поповић, *Срби у Банату до краја 18. века, Историја насеља и становништва*, Београд 1955, 102; М Петровић, *Вршачка кула*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине 6-7 (1976) 53. Одатле се и у најновијим прегледима вршачке историје понавља како први поуздани подаци о насељу датирају из око 1425. године, из времена досељавања Срба под деспотом Ђурђем Бранковићем, када се назива Подвршан: *Енциклопедија српског народа*, гл. уредник Р. Љушић, Београд 2008, 205, s. v. *Вршац* (Д. Гатарић). Резерву према идентификацији Podwersa – Вршац изразио сам још у раду: *Из историје*, 47.

1428. године, набрајање поседа иде истим редоследом. Оно почиње од Нађлака и других насеља у Чанадској жупанији, а затим се прелази на насеља у Крашовској жупанији, и то идући са севера на југ, од Сентђурађа на Брзави, до Јама (сада Жама) и Русовца (Русове) на Карашу и Вичинику, после чега се бележе још два поседа у Тамишкој жупанији. У том следу, после прихода од прелаза преко реке у Сентђурђу и кастела у истом месту, наводе се насеља Podwersa, Dupolcz, Vaad (Ватин), а затим више других села, од којих су бар последња два лежала поред реке Иган.¹⁵ На основу уочене логике набрајања поседа са севера ка југу, може се закључити да се наведена Подв(е)рша налазила негде између Сентђурђа и Ватина. Ипак, имајући у виду име овог села, није немогуће да је оно лежало негде подно Вршачких планина, али је свакако искључено да је у питању вршачко подграђе, не само зато што се оно у документима назива истим именом као и сама тврђава – Ersomlyo, већ и стога што је оно увек било међу „припадностима” ове тврђаве, а никада део властелинства породице Јанки.¹⁶

Недоумицу је изазивао и један акт Арадског каптола од 18. маја 1439. године, који се односи на деобу опустелих поседа Олахсаг и Драгомирфалва код Лугаша, између сродника, припадника две гране једне влашке племићке породице. На документу је, поред других свештених лица Арадског каптола, потписан и каноник Доминик, уз чије име у Пештијевом издању овог акта стоји „de Vershecz”.¹⁷ Милекер је, као и Чанки, крајем 19. века сматрао да је овде реч о јужнобанатском Вршцу, али је након тога променио мишљење, тако да у његовим познијим радовима помен арадског каноника из 1439. године више није повезиван

¹⁵ „...Item Zenthgewrgh, Alchy, Kerepche iuxta fluuium Borza cum tributo in eadem Zenthgewrgh exigi consueto, et castello ibidem habito, necnon Podwersa, Dupolcz, Vaad. Item Kwles, Rarozygeth, Naghbelzek, Kyzded Belzeg, Item Sythe, Gerech, Igrechy, ac alias duas villas iuxta fluuium Igon habitas, Item Vasarhel, Jaam et Rusolch appellatas, alias eciam quaslibet possessiones atque villas iuxta fluuios Crassow et Wytelnek vocatos in Comitatu de Crassou situatas...”: F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 311, 317-318, 320-321.

¹⁶ После Албертове смрти 1434. године, властелинство је припало његовим синовима, Јовану, Ладиславу и Ђорђу. Ђорђе од Нађмихалџа је због „невере” лишен свих поседа 1444. године. Потомци Нађмихалџских су још 1550. године потраживали наведене поседе у Крашовској жупанији, протествујући што их је краљ Фердинанд I дао Петру Петровићу и Ђорђу Утјешеновићу: F. Pesty, *Krassó vármegye története IV*, 49-50; D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*, 112; Ф. Милекер, *Вршац у старини*, 44, 187.

¹⁷ F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 367-369.

са Вршцем.¹⁸ Иако Милекер није навео разлоге за промену свог става по овом питању, она је била оправдана, будући да се на снимку документа види да је тај каноник заправо убележен као Доминик „de Wybecz”.¹⁹

Током владавине Анжујаца и Жигмунда дошло је до снажног замаха урбанизације у Угарској. Правни положај градских насеља и степен њихове аутономије био је различит – од слободних краљевских градова (*libera regia civitas*) са широким привилегијама, преко црквених градова, првенствено бискупских седишта, до градова у поседу великаша. Посебну, велику групу насеља чинила су трговишта (лат. *oppidum*, мађ. *mezőváros*), неутврђена и често недовољно урбанизована насеља, која су у руралним крајевима, какав је био Банат, имала улогу регионалних привредних центара. Осим Темишвара, на овом простору није било краљевских градова који би спадали међу значајније урбане центре Угарске.²⁰

Иако се налазило на важном путном правцу који је повезивао Темишвар са Подунављем, те је стога било трг (*forum*) још у првој трећини 14. века, насеље под вршачком тврђавом није се брзо развијало као привредни и урбани центар. Наиме, још 1392. године краљева повеља убраја Ершомљо у рурална места, ничим га не издвајајући од осталих насеља вршачког властелинства.²¹ Један документ краљеве канцеларије

¹⁸ С. Милекер, *Повесница слободне краљеве вароши Вршица I*, Панчево 1886, 35; D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*, 109. Међутим, у литератури се и касније наводило да је Вршац под тим именом забележен 1439. године, што сам и сам учинио у раду: *Из историје*, 47.

¹⁹ Документ се чува у Румунији, у Arhiva Istorică a Filialei Din Cluj a Academiei RR; снимак у Magyar Országos Levéltár, DF 254995. Уколико се не ради о неком месту у Арадској жупанији, вероватно је у питању Új Pécs (сада Pécium Nou) у Тамишкој жупанији.

²⁰ О развоју градова, градског права и аутономије у Угарској детаљније: P. Engel, *The Realm*, 250-264; П. Рокаи, *Историја*, 79-81, 105. О средњовековним градовима и варошима на простору данашњег Баната: D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza II*, 15-22, 97, 116-117, 125-126; B. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, 6, 19-20, 56-58, 152-155; исти, *Банатске историје*, Милекерове свеске 3, Вршац 2003, 173-175. О Темишвару: J. Szentkláray, *Temesvár története*, in: *Temesvár, Magyarország vármegyéi és városai*, ed. S. Borovszky, Budapest s. a, 1-31; I. Petrovics, *Foreign Ethnic Groups and Urban Development in Medieval Hungary: the Case of Temesvár*, *Analele Banatului. Serie nouă. Arheologie-istorie V* (1997) 235-245.

²¹ „Castrum nostrum Ersomlyo simulcum possessionibus et villis Ersomlyo, Crassofew, Chernech, Jabolnok, Waradya et Wizwar vocatis...”. С друге стране, у истом документу се подграђе тврђаве Патак у Земпленској жупанији назива *oppidum Patak*: F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 220-221. Уп. А. Крстић, *Вршац у средњем веку I*, 91-92, 97, 99-100.

из 1416. године, настао поводом сукоба међу ситним поседницима, за сада је једини познати који, макар успут, изреком помиње Вршац као градско насеље – *civitas*.²² Ако се сме судити на основу тако фрагментарних података, и имајући у виду Жигмундову политику подстицања развоја градова у пограничним областима, коју добро илуструју сачуване ковинске привилегије,²³ могло би се закључити да је Вршац градски статус са одговарајућим привилегијама добио крајем 14. или почетком 15. столећа.

Нажалост, о самом Вршцу као насељу, његовој урбанизацији, конкретном садржају добијених повластица, грађанству и привредном животу вароши у позном средњем веку данас се не може ништа рећи због недостатка одговарајуће изворне грађе. Случајни налази са локалитета *Капелин брег* подно тврђаве: наковањ, калуп – матрица за отискивање у кожи или искуцавање у сребрном лиму, сребрна чаша украшена на унутрашњој страни готичком розетом, који се датирају у 14-15. век, указују на постојање занатских радионица и илуструју стил живота богатијих становника града.²⁴ Током систематских археолошких истраживања вршачке тврђаве 1997-2002. године сакупљени су бројни покретни налази: уломци керамичких посуда, оружје и делови ратничке опреме, разноврсни предмети од гвожђа, кости и камена, уз ретке предмете луксузне израде од бронзе и стакла. Они сведоче о животу у вршачком замку, али успут пружају и неке информације о привредној активности у Вршцу. Тако налази кухињске (лонци, поклопци, зделе, цедиљке, црепуље) и трпезне

²² Краљ Жигмунд је 18. августа 1416. године наредио крашовском жупану или поджупану и жупанијским племићким судијама да испитају жалбу Гала, Михаила и Петра, синова Марка и унука Петра од Араче, поднету против њихових рођака из друге гране фамилије Арачких, Јована и његовог сина Мартина. Јован и Мартин су скоро три године без одобрења својих рођака користили њихов део некада заједничког породичног поседа Араче, убирајући све приходе, и без знања оштећених продали њихов виноград „in monte seu territorio civitatis Ersomlya vocate”. Осим тога, док је мајка тужитеља присуствовала миси у парохијској цркви, Јован Арачки је упао у њихову кућу, обио им шкрињу и однео све повеље које доказују њихово право на посед: E. Mályusz-I. Borsa, *Zsigmond-kori oklevéltár V (1415-1416)*, Budapest 1997, 591, no. 2215.

²³ I. Magdics, *Ráczkevei okmánytár*, Szekesfehervár 1888, 1-35; Г. Витковић, *Прошлост, установа и споменици угарских краљевских шајкаша*, Гласник Српског ученог друштва 67 (1887) 1-22; А. Крстић, *Из историје*, 34-39, где су детаљно разматране ковинске привилегије и наведена ранија релевантна литература.

²⁴ Предмети се чувају у Градском музеју у Вршцу: инв. бр. Аа 4206, Аа 4208; Ф. Милекер, *Вршац у старини*, 186-187; *Народни музеј у Вршцу 1882-1972*, Вршац 1972, 132.

керамике (зделе, бокали и крчази) указују на локалну израду, али и на увоз из аустријских и других угарских грнчарских радионица. За предмете луксузније израде: две бронзане зделе и стаклене посуде, очуване у фрагментима, један ливени треножни гвоздени свећњак и ретке налазе накита, укључујући и апликације за одећу, изнето је мишљење да не потичу из локалних вршачких радионица, већ да су увезени из значајнијих занатских центара Угарске, или немачких радионица. Бројни налази гвозденог оружја и оруђа (стреле, врхови копаља, мамузе, потковице, ножеви, српови, косир, клинови, катанци, браве, итд.) упућују на постојање вршачких ковачких радионица, а потребе за оправком каменог утврђења и израда камених пројектила од локалног гнајса сведоче о клесарској занатској делатности.²⁵

Са друге стране, откривена позносредњовековна кућа – полуземуница у парку Неуропсихијатријске болнице, на периферији средњовековног насеља, која се према археолошком материјалу (керамика и алати од гвожђа) датује у 15-16. век, указује на то да је градско насеље, бар на својим ободима, још увек задржавало рурална обележја.²⁶

Након што су му Османлије 1439. године заузеле државу, деспот Ђурађ је због сукоба са новим угарском краљем Владиславом I Јагелонцем (1440-1444) изгубио и своје поседе у Угарској.²⁷ Краљ Владислав I је деспоту Ђурђу одузео и Вршац, који је дао свом ризничару Михаилу Орсагу од Гута и његовом брату Јовану. Међутим, млади краљ је врло брзо, већ 9. децембра 1440. године, услед „крајње потребе” узео Вршац натраг себи, дајући Михаилу и Јовану Орсагу у замену краљевску тврђаву Шољмош у Арадској жупанији.²⁸ Деспот Ђурађ се у лето 1441. године измирио са краљем Владиславом I и његовим присталицама, али је ипак морао да се одрекне бројних својих поседа широм Угарске у корист

²⁵ М. Брмболић, *Вршачки замак*, Београд 2009, 65-101, 130-138. Уп. и: В. Манојловић-Николић, *Средњовековно оружје са Вршачког утврђења: археолошки подаци*, Истраживања 18 (2007) 49-57.

²⁶ Захваљујем археологу Миодрагу Аралици, кустосу Градског музеја у Вршцу, на подацима о резултатима археолошких истраживања на простору Неуропсихијатријске болнице и другим локалитетима, које ми је љубазно ставио на располагање.

²⁷ *ИСН II*, 250-251, 326-327 (М. Спремић, С. Ћирковић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 235-236, 247-248.

²⁸ Краљ се обавезао да ће браћи Орсаг бити враћен Вршац, или им дата нека друга тврђава исте вредности, уколико он или његови наследници на престолу не буду у могућности да њима и њиховим потомцима осигурају мирно уживање добијеног поседа Шољмош: F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 381-383.

ердељског војводе Јована Хуњадија. Како би ову утицајну личност наградио за заслуге током „Дуге војне” са Турцима, надокнадио му ратне трошкове, и задобио га за склапање мира са султаном којим је обновљена српска држава, деспот је у лето 1444. године Хуњадију препустио Вилагошко властелинство у Зарандској жупанији.²⁹ Хуњади је, изгледа у исто време, у залог добио и бројне друге деспотске поседе у Угарској: Мункач у Берешкој, Сатмар, Немети и Нађбању (*Rivuli Dominarum*) у Сатмарској, Дебрецин у Бихарској, Бесермењ у Саболчкој жупанији, као и Вршац у Крашовској жупанији. Наредне 1445. године Хуњади је и званично уведен у посед наведених властелинстава.³⁰

Вршац је опет прешао у руке деспота Ђурђа Бранковића након Хуњадијевог заробљавања у Србији 1448. године, до чега је дошло после тешког пораза угарске војске у сукобу са Турцима на Косову пољу. Губернатор Угарске се заробљеништва у Смедереву ослободио тек пошто се обавезао да ће платити ратну штету коју је начинио у Србији и вратити деспоту поседе које је заузео, осим оних које је држао према њиховим ранијим уговорима.³¹ Хуњади је морао деспоту да врати и Вилагош, а из једног занимљивог документа од 13. марта 1450. године сазнаје се да је био принуђен да преда и тврђаву Ершомљо.³²

²⁹ G. Fejér, *Genus, incunabula et virtus Ioannis Corvini de Hunyad*, Budaе 1844, 71-75; *ИСН II*, 257, 327 (М. Спремић, С. Ћирковић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 288; Ђ. Бубало, *Поседи српских деспота у одбрамбеним плановима Краљевине Угарске 1458. и 1459. године*, Пад Српске деспотовине 1459. године, зборник радова, ур. М. Спремић, Београд 2011, 232.

³⁰ Палатин Ловра Хедервари је 2. јула 1445. године од Стонобеоградског каптола тражио да Хуњади буде уведен у посед ових градова и вароши које је добио у залог. Каптол је 18. септембра исте године обавестио палатина да је током последње декаде јула и прве половине августа Хуњади уведен у посед вароши Дебрецин у Бихорској и Бесермењ у Саболчкој жупанији и њима припадајућих села и селишта, затим у посед града Мункача и његовог властелинства, као и вароши Берешкој, Ламбертсас и Вари, такође у Берешкој жупанији. У извештајима Стонобеоградског каптола, сачуваним у препису из 1506. године, не помиње се увођење Хуњадија у посед Вршца и његовог властелинства, али се то извесно догодило, како се види из догађаја наредних година: *DI 37602*; А. Крстић, *Документи о угарским поседима деспота Ђурђа датим у залог Јовану Хуњадију 1444. године*, Мешовита грађа 32 (2011) 125-156.

³¹ *ИСН II*, 327-328 (С. Ћирковић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 344-345; Ђ. Бубало, *Поседи*, 233.

³² Хуњади је оптужио Ладислава Патакија, деспотовог фамилијара и кастелана Таље, као једног од одговорних што се након заробљавања у Србији 1448. године из

Вршац је читаву деценију после губернаторовог изласка из смедеревског затвора био предмет аспирација породице Хуњади. После неуспелог споразума између српског владара и угарског губернатора из маја 1450. године, у коме се не помиње Ершомљо,³³ деспот Ђурађ је поново регулисао односе са Јованом Хуњадијем мировним уговором у Смедереву 7. августа 1451. године. Споразумом је било предвиђено да се деспотова унука Јелисавета, кћи Кантакузине Бранковић и грофа Улриха Целског, уда за млађег губернаторовог сина Матију, потоњег угарског краља. Деспот се са породицом обавезао да ће у случају да до брака не дође, Хуњадију и његовим синовима као накнаду предати, поред деспотских поседа које већ држе (Мункач, Сатмар, Немети, Нађбања, Дебрецин и Бесермењ) још и бројне друге поседе: Купиник, Сремску Митровицу и Сланкамен у Сремској, Бечеј и Бечкерек у Торонталској, Вршац у Крашовској и Вилагош у Зарандској жупанији.³⁴ Будући да је уговор испоштован, и млада Јелисавета предата Хуњадију, наведени градови су остали у деспотовим рукама.³⁵

Смедеревским уговором из 1451. године односи деспота и Хуњадија били су само закратко изглађени. Када је Хуњадијев шурак Михаило Силађи 17. децембра 1455. године заробио деспота Ђурђа у Купинику, српски владар је морао да исплати висок откуп и да се обавезе да ће Силађију препустити Бечеј и Шомљо, то јест Вршац, са њима припадајућим варошима, селима и пустарама.³⁶ Краљ Ладислав V (1445-

Смедерева ослободио тек када је оставио сина Ладислава као таоца и предао тврђаву Ершомљо. Како је Пагаки одбио оптужбе, спор је требало да пресуди двобој њихових представника заказан за празник светог Варнаве (11. јун 1450.) пред државним сталежима у Будиму: К. Szabó, *Az Erdélyi Múzeum eredeti oklevéleinek kivonatai (1232-1540) III*, Történelmi Tár 1890, 105.

³³ L. Thallóczy-A. Áldásy, *Oklevéltár*, 159-162.

³⁴ J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon X*, Pesten 1853, 305-312; G. Fejér, *Genus*, 149-157; *ИСН II*, 328 (С. Ђирковић); А. Крстић, *Из историје*, 48; Ђ. Бубало, *Поседи*, 234, где се Ершомљо идентификује са Шемљугом.

³⁵ Девојчица је умрла већ у јесен 1455. године: М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 474.

³⁶ Иако у документу стоји само Somlyo, сигурно је у питању Ершомљо (Вршац), а не Мезошомљо (Шемљуг), који деспот није поседовао. Ова исправа краља Матије издавана је више пута: S. Kaprinai, *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae II*, Vindobonae 1771, 195-200; A. Bárány, *Torontál vármegye hajdana*, Buda 1845, 15-16; F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 406-408; *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I/1*, Budapest 1919, 423-425; регест: L. Thallóczy-A. Áldásy, *Oklevéltár*, 240; уп. К. Јиречек, *Историја Срба I*, 381-382; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 471-473; Ђ. Бубало, *Поседи*, 234-235.

1457) спречио је спровођење овог уговора, тако да је стари деспот и следеће године боравио у Бечеју, током османске опсаде Смедерева и Београда. Међутим, наредне 1457. године дошло је до грађанског рата између краља и странке хуњадијеваца, у који се, на краљевој страни, умешао и нови српски владар, деспот Лазар Бранковић. Српски деспот је у априлу 1457. године заузео Ковин и још неке подунавске градове, али су снаге хуњадијеваца 25. маја потукле Србе на Тамишу, и освојиле деспотов град Бечеј, убивши кастелана са породицом.³⁷ Шта се за то време дешавало са Вршцем није познато, али је, по свему судећи, и он допао у Силађијеве руке. Градови Бечеј и Вршац враћени су наследницима деспота Лазара 1458. године, током преговора које је нови угарски краљ Матија Корвин (1458-1490) водио са њима о предаји Смедерева и Голупца у замену за поседе у Угарској. Краљ Матија је, међутим, 20. августа исте године обећао свом ујаку Силађију да ће он поново преузети град Бечеј и варош Бечкерек, и град Шомљо са „припадностима”, у случају да Бранковићи изневере угарског краља, умру без мушког потомства или предају Голубац Турцима.³⁸ Стицајем околности, Голубац се управо тих дана предао Махмут-паши Анђеловићу, који је у лето 1458. године освојио скоро читаву српску државу осим Смедерева.³⁹

Сећање на то да је Вршац био у поседу деспота Ђурђа Бранковића задржало се међу Србима који су живели у овом граду много дуже од његовог другог имена. Евлија Челебија, иначе непоуздан у историјским предањима, боравећи 1665. године у Вршцу, чуо је да је вршачку тврђаву подигао „један од српских краљева по имену Деспот”.⁴⁰ Према локалном

³⁷ L. Thallóczy-A. Áldásy, *Oklevéltár*, 204-206; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд-Сремски Карловци 1927, 241; С. Ћирковић, *Прилози за историју Ковина у средњем веку*, ЗИМС 1 (1970) 85-86; *ИСН II*, 304, 329 (М. Спремић, С. Ћирковић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 503-504; П. Рокаи, *Историја*, 158-159; исти, *Прилог биографији деспота Лазара Бранковића*, ИЧ 56 (2008) 189.

³⁸ Видети напомену 36.

³⁹ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања потиско-поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 14; С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968, 23-24; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 523; А. Крстић, *Из историје*, 48-49; Ђ. Бубало, *Поседи*, 238.

⁴⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 308 Yazmasının Transkripsyonu – Dizini*, 7. Kitap, Hazırlayanlar Y. Dağlı – S. A. Kahraman – R. Dankoff, İstanbul 2000, 166; Evliya Çelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prevod i komentar Н. Šabanović, Sarajevo 1979, 542. Захваљујем колеги Александру Јаковљевићу за турско издање Евлијиног дела.

предању забележеном у 19. веку, Срби који су дошли са деспотом Ђурђем, наводно 1425. године, населили су се на брегу над увалом *Козлук* (североисточно од града). Они су своје ново насеље назвали Вршац због његовог положаја. Поједине вршачке грађанске породице изводиле су своје порекло од тада досељених Срба.⁴¹

У светлу чињенице да је Вршац са околином више година припадао српском владару, требало би размишљати о најстаријој прошлости неколико православних манастира на том подручју. Деспот Ђурађ је од папе Николе V (1447-1455) добио одобрење да на својим угарским властелинствима може подићи девет манастирчића за православне монахе.⁴² Манастире смештене на обронцима Вршачких и Банатских планина предање везује за Светог Саву и деспота Јована Бранковића, али прве поуздане вести о њима имамо тек од друге половине 16. века, када су убележени у османским дефтерима. Године 1566/7. године и касније пописани су манастири Месић посвећен Светом Јовану Крститељу, код истоименог села источно од Вршца, Мало Средиште (Свети Арханђели) западно од Вршца и манастир Виреш Свети Никола у близини Вршца.⁴³ Постоји мишљење, засновано на префиксу *Viroş* (од *vögös* – мађ. црвен), да се овај последњи налазио на локалитету Црвенка, вероватно оном подно Вршачког брега, југоисточно од града.⁴⁴

⁴¹ С. Милекер, *Повесница*, 35.

⁴² Е. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestris ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagrabiae 1892, 225; Р. Грујић, *Духовни живот*, Војводина I, Од најстаријих времена до Велике сеобе, Нови Сад 1939, 357; *ИСН II*, 442 (С. Ђирковић).

⁴³ О овим и осталим манастирима у Вршачкој нахији: О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984, 43, 77, 114, 132, 135, 188; Р. Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák törökkori települései (1554-1579)*, Szeged 1996, 21-22, 76, 79, 91, 134, 147, 149, 169-172; D. Ţeicu, *Die Ekklesiastische Geografie des Mittelalterlichen Banats*, Bucureşti 2007, 119-123, 139, 146, 148. Уп. Р. Грујић, *Духовни живот*, 368-369; М. Јовановић, *Српски манастири у Банату*, Београд 2000, 13-30, 45-50; Д. Рацков, *Манастир Месић*, Нови Сад 2002.

⁴⁴ Т. Halasi-Kun, *Unidentified Medieval Settlements in Southeastern Hungary: Alba Ecclesia, Castrum Ér-Somlyó, Castrum Somlyó, and Maxond*, Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh, ed. Gy. Káldy-Nagy, Budapest 1976, 299-300, претпоставља да је манастир био на потесу Црвенка северно од Вршца, али је извесније да би га требало довести у везу с истоименим потесом под Вршачким брегом, југоисточно од града, јер је на суседном потесу Физеш (Визош) у 19. веку забележен топоним *Манастиршите*: С. Милекер, *Повесница*, 42.

После пада Голупца у турске руке августа 1458, а потом и Смедерева јуна наредне године, сва властелинства у Угарској била су одузета деспотској породици. Османлије су заробиле Силађија код Пожежене 1460. године,⁴⁵ па је после његовог погубљења у Цариграду наредне године Вршац поново доспео међу краљеве поседе. Краљ Матија Корвин је априла 1472. године даровао Вршац познатом ратнику, бившем капетану Београда, заповеднику дунавске флоте, тамишком жупану и потоњем јајачком бану Петру Доцију.⁴⁶ Вршац је припадао Доцију вероватно до смрти 1494. године.⁴⁷

Позивајући се на један акт из 1492. године, Д. Чанки је изразио мишљење да је Ершомљо у то време можда доспео у руке великашке породице Гереб Вингарти.⁴⁸ Наиме, палатин Стефан Запоља је 8. новембра 1492. године Петру и Матији Геребу од Вингарта, на њихов захтев, израдио препис поменуте повеље краља Матије од 20. августа 1458. године о признавању Силађијевог права на Бечej и Вршац у случају да Бранковићи почине неверу, изумру или предају Голубац Турцима.⁴⁹ Чини се да је Геребима, сестрићима Михаила Силађија,⁵⁰ ова повеља из 1458.

⁴⁵ L. Thallóczy-A. Áldásy, *Oklevéltár*, 248-250; A. Bonfini, *Rerum Hungaricarum decades*, Lipsiae 1771, 556; К. Жиречек, *Историја Срба I*, 391-392; О. Зиројевић, *Смедеревски сањакбег Али-бег Михалоглу*, ЗМСИ 3 (1971) 11-12.

⁴⁶ Поступајући по захтеву краља Матије од 7. априла 1472. године, Арадски каптол је по устаљеној процедури, у присуству суседа и сумећника, увео тамишког жупана Петра Доција у посед града Ершомљо и припадајућег властелинства 25. јуна исте године: DI 45495; D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza II*, 95; V. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, 52; А. Крстић, *Из историје*, 49.

⁴⁷ О Доцију видети: L. Thallóczy-S. Horváth, *Jajcza (banság, vár és város) története 1450-1527*, Budapest 1915, CXXXVII-CXXXVIII, CXVI-CXVII, CCLXXIII, 51-53, 59, 68 (=LJ. Thallóczy, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450-1527*, prevod M. Šufflay, Zagreb 1916, 112, 115-116, 233); К. Жиречек, *Историја Срба I*, 411-412; А. Ивић, *Историја*, 21, 23, 25; Ј. Калић-Мијужковић, *Београд*, 197, 437; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији (1459-1683)*, Београд 1974, 70, 73-75; *ИСН II*, 382, 385 (С. Ћирковић); P. Engel, *Középkori magyar genealógia*, Magyar Középkori Adattár, CD-Rom, Budapest 2001, tab: *Dóci*.

⁴⁸ D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza II*, 95; по њему и: V. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, 52.

⁴⁹ Наведена краљева исправа налазила се у рукама трећег брата Гереба, ерделског епископа Ладислава, али он није био вољан да је уступи својој браћи, правдајући се да је и њему потребна: *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I/1*, 474-475.

⁵⁰ Браћа Гереби били су синови Силађијеве сестре Софије, а краљ Матија Корвин син његове друге сестре Јелисавете: P. Engel, *Középkori magyar genealógia*, tab: *Kacsics nem 6. Geréb (vingárti), Szilágyi (horogszegi)*.

године била потребна због Бечеја, а не због Вршца, који им највероватније није ни припадао. Гереби су Бечеј добили од Матијиног наследника, краља Владислава II Јагелонца (1490-1516).⁵¹

Беатриса Франкопан, удовица херцега Јована Корвина, ванбрачног сина краља Матије, тражила је у октобру 1506. године од краљевог дворског судије исправе Стонобеоградског каптола из 1445. године о увођењу Јована Хуњадија у посед властелинстава које је добио у залог: Мункач, Сатмар, Немети, Нађбања, Дебрецин, Бесермењ и Вршац. Пошто су наведени документи били у рукама Николе Керестурија, Корвинова удовица је од канцеларије дворског судије добила два њихова преписа. Један се односи на увођење Хуњадија у посед Дебрецина у Бихарској и Бесермења у Саболчкој жупанији са припадајућим селима и селиштима, а други на исту процедуру за град Мункач и његово властелинство, укључујући и вароши Берег, Ламбертсас и Вари у Берешкој жупанији.⁵² Како се међу актима преписаним 1506. године не налазе извештаји о увођењу Јована Хуњадија у посед добара које је истом приликом добио у Сатмарској жупанији (Сатмар, Немети, Нађбања) и Крашовској жупанији (Вршац), може се оправдано претпоставити да херцегинја тада није била заинтересована за ова властелинства. Наиме, Јован Корвин, као највећи поседник у Угарској крајем 15. и почетком 16. века, држао је у својим рукама још од 1484. године Мункач и Дебрецин. Овај последњи је и у јануару 1506. године припадао његовој удовици.⁵³ Дакле, ни ове исправе из 1506. године сасвим сигурно немају значаја за историју Вршца, јер је Вршац почетком 16. века поново био у краљевом поседу. То произилази из предрачуна државних расхода за 1504. годину, у коме је наведена и плата вршачког кастелана.⁵⁴

Другу половину 15. века на подручју јужног Баната, који је постао погранична зона према Османском царству, обележила су честа ратовања и четовања. Пустошећи пљачкашки упади акинџија из Смедеревског и Видинског санџака повремено су допирали до Темишвара и Великог

⁵¹ Гереби су се 1498. године спорили око града Бечеја са породицом Соколи: D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza II*, 125; уп. и: Р. Шмит, *Средњовековни градови у Војводини*, Војводина I, 310.

⁵² DI 37602. Уп. напомену 30.

⁵³ F. Šišić, *Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473-1496)*, *Starine JAZU* 37 (1934) 200-201, 223, 291; G. Herpay, *Debrecen szabad királyi város levéltára diplomagyűjteményének regesztái*, Debrecen 1916, 95-96; G. Schönherr, *Hunyadi Corvin János (1473-1504)*, Budapest 1894, 29-31.

⁵⁴ L. Thallóczy–S. Horváth, *Jajcza története*, 181.

Варадина.⁵⁵ Према познијем Евлији Челебији, Вршац је привремено освојио „Гази Бали-бег у доба султана Мехмед-хана Освајача године.”⁵⁶ Заузимање Вршца се не помиње у другим изворима и не може се стога прецизно датовати.⁵⁷ Овако формулисана Евлијина тврдња упућује на познатог акинџијског команданта Бали-бега Малкочоглуа, који је за владавине Мехмеда II Освајача (1451-1481) био на дужности смедеревског санџакбега између 1473. и 1475. године.⁵⁸ У тај период пада и један од најразорнијих османских похода на територију јужне Угарске, акин на Велики Варадин 1474. године.⁵⁹ Међутим, треба имати у виду да Евлија Челебија на неколико места у свом делу или меша Бали-бега Малкочоглуа и Бали-бега Јахјапашића, или мисли да је овај други деловао у време Мехмеда II.⁶⁰ Бали-бег Јахјапашић је у периоду од 1513. године до смрти

⁵⁵ О. Зиројевић, *Смедеревски санџакбег*, 9-27; иста, *Турско војно уређење*, 65-87.

⁵⁶ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* 7, 166; Е. Çelebi, *Putopis*, 542.

⁵⁷ У турском издању, као и у Шабановићевом преводу Евлијиног текста, налази се празнина на месту године у којој је Бали-бег наводно освојио Вршац. Милекер, који је користио мађарски превод дела Евлије Челебије, наводи да је то било 1456. године, у време опсаде Београда и Бали-беговог продора до Оршаве: Ф. Милекер, *Вршац у старини*, 45, 187. Међутим, није познато да су у време опсаде Београда 1456. године Османлије проваљивале на територију јужног Баната. О опсади Београда уп. Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 127-171.

⁵⁸ Бали-бег Малкочоглу управљао је Смедеревским санџаком и 1494-1498. године: Н. Šabanović, *Beogradski pašaluk*, Енциклопедија Југославије I, 1955, 473; О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 261. Уп. и: F. Babinger, *Beiträge zur Geschichte des Geschlechtes der Malqoç-Oghlus*, Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante, München 1962, 359-362.

⁵⁹ Према османским хроничарима, поход на Велики Варадин 1474. године предводио је Али-бег Михалоглу, док је Бали-бег Малкочоглу наредне 1475. године пустошио по Срему: О. Зиројевић, *Смедеревски санџакбег*, 16; иста, *Турско војно уређење*, 69; С. Imber, *The Ottoman Empire (1300-1481)*, Istanbul 1990, 218, 228-229. Није јасно на основу ког извора Ф. Бабингер тврди да је поход на Велики Варадин 1474. године предводио смедеревски санџакбег Бали-бег Малкочоглу: Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Нови Сад 1968, 288.

⁶⁰ Говорећи о смедеревским задужбинама и гробу Бали-бега Јахјапашића, Евлија га назива Гази Бали-бег, а освајање Северина и изградњу Фетислама (Кладова) извршио је по њему „Гази Бали-бег, један од команданата Мехмеда Освајача...”. Паланке Баточину и Коларе такође је подигао „Гази Бали-бег Смедеревски”, један од Освајачевих заповедника. Освајање Рудника, Кулича, Нове Паланке (банатског Храма), Молдове и Оршаве такође приписује Гази Бали-бегу, у време султана Мехмеда Освајача: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* 7, 168, 171, 175, 176; Е. Çelebi, *Putopis*, 68-69, 311-312, 314, 379, 544, 551, где се у Шабановићевим коментарима ово углавном повезује са Бали-бегом Малкочоглуом.

1527. године у више наврата обављао дужност смедеревског и видинског санџакбега, и за то време се истакао у борбама на граници и упадима у јужну Угарску. Довољно је поменути његову улогу у освајању Београда и пустошењу Срема 1521. године, затим поновни упад у Срем 1523. године, заузимање Северина наредне 1524. године, учешће у освајању Петроварадина и Мохачкој бици 1526. године.⁶¹ Могуће је зато да је до првог, привременог освајања Вршца, извесно праћеног разарањем града, дошло током треће деценије 16. века. Изгледа да се трагови пожара откривени приликом археолошких ископавања вршачког утврђења могу довести у везу са догађајима поменутим код Евлије Челебије. Вршачки замак је након тог пожара обновљен.⁶²

Насеља су током акинџијских продора пљачкана и паљена, становништво је одвођено у робље, а оно које је избегло овакву судбину, склањало се дубље у унутрашњост. Погранични крајеви постали су ретко насељени, па су угарске власти организовале масовна пресељења становништва из северне Србије (1480-1481, 1494, 1500-1502. године). Поред ових великих и принудних сеоба, у другој половини 15. столећа непрекидно је текао и један мање приметан процес појединачног преласка српског становништва на територију Угарске.⁶³ Током наредних деценија, већински српски удео у популацији јужног Баната постајао је све изразитији, а и на другим банатским подручјима бивало је све више српског живља. Није стога случајно један османски документ из 1541. године подручје данашњег Баната окарактерисао као „*прави српски вилајет*“.⁶⁴

⁶¹ Ј. Томић, *Нови Град - Кладово - Фетислам*, Глас СКА 70 (1906) 34-36; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 233-234, 244, 247, 250, 262, 266; *ИСН II*, 466, 470-471, 477 (С. Ћирковић); Д. Бојанић, *Пожаревац у 16. веку и Бали-бег Јахјанашевић*, ИЧ 32 (1985) 49-76; А. Kubinyi, *The Battle of Szávaszentdemeter-Nagyolaszi (1523): Ottoman Advance and Hungarian Defence on the Eve of Mohács*, Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe: the Military Confines in the Era of Ottoman Conquest, ed. P. Fodor, G. Dávid, Leiden 2000, 80-81, 87, 96-98, 105-109, 114.

⁶² М. Брмболић, *Вршачки замак*, 20-21, 51, где се према Милекеру ово разарање Вршца датује у 1456. годину.

⁶³ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 198-199, 208-210, 224-226; иста, *Дунав у ратовима 15. века*, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, 120-126; *ИСН II*, 386-387, 431-435, 451-452, 458-460 (С. Ћирковић); исти, *Сеобе*, 43-46; Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ*, 30-32; М. Благојевић-Д. Медаковић, *Историја*, 303-308.

⁶⁴ P. Fodor, *Ottoman Policy towards Hungary 1520-1541*, Acta Orientalia XLV, 2-3 (1991) 316.

Други извори тога времена такође бележе да се од Липове и Темишвара до Дунава простире Рашка.⁶⁵

Нажалост, сачуване вести о Вршцу и његовој околини у другој половини 15. и првој половини 16. века су ретке. Испоставило се и да се неки подаци приписивани Вршцу ипак на њега не односе. Тако се у литератури одавно провлачи тврдња да је 1494. године благајник краља Владислава II за буре вршачког вина плаћао 10,5 златних форинти.⁶⁶ Међутим, у угарским дворским рачунским књигама из 1494. и 1495. године, које је још 1797. године објавио Јохан Кристијан Енгел, стоји нешто друго. За краља је 28. фебруара 1495. године *in Wereche*, где се у то време налазио, купљено *septem vasa vini*, које су плаћене 74 форинте. На основу краљевог кретања, које се може пратити и по тој рачунској књизи, види се да је овде питању Вировитица (мађ. Verőce), а не Вршац.⁶⁷

Наведени предрачун државних расхода из априла 1504. године показује да је Вршац почетком 16. века имао одређену улогу у одбрани југоисточних граница Угарске. За вршачког кастелана је на име годишње плате предвиђен износ од 200 форинти (100 у новцу и 100 у соли), што је била најмања сума намењена некој тврђави. Међутим, и вршачка тврђава је била најмања од оних које су на подручју Северинског баната финансиране из краљеве касе (Темишвар, Северин, Карансебеш и Лугош).⁶⁸ Током бурних дешавања у Угарској наредних деценија (сељачки устанак 1514. године, Мохачка битка 1526. године и продор Турака, грађански рат између краљева Јована Запоље и Фердинанда Хабзбуршког, покрет Јована Ненада),⁶⁹ Вршац и његова тврђава као да нису играли истакнуту улогу. То се да закључити према до сада доступним историјским изворима о овим збивањима, у којима о Вршцу нема података. Ипак, треба имати у виду и да се привремено освајање Вршца, о коме говори Евлија Челебија, можда догодило управо током треће деценије 16. века.

⁶⁵ Д. Поповић, *Срби у Банату*, 32.

⁶⁶ С. Милекер, *Повесница*, 37, са ранијом литературом; Ф. Милекер и други, *Историја вршачког виноградарства*, Милекерове свеске 4, Вршац 2003, 6, 63, 83, 129.

⁶⁷ J. C. Engel, *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer I*, Halle 1797, 70; А. Крстић, *Из историје*, 47, нап. 105.

⁶⁸ За војне трошкове Темишвара било је предвиђено 13.696 форинти, за Северин 6.500, за Карансебеш и Лугош укупно 2.050 форинти. Примера ради, за трошкове одбране Београда одређена је сума од 24.284, а за Шабац 3.950 форинти: L. Thallóczy–S. Horváth, *Jajcza története*, 178-183.

⁶⁹ О овим догађајима видети: А. Ивић, *Историја*, 51-82; *ИСН II*, 462-490 (С. Ђирковић); Р. Engel, *The Realm*, 362-371; *Историја Мађара*, 178-195.

Сведочанства о Вршцу у овом периоду налазе се у два географска дела. На првој географској карти Угарске, такозваној Лазаревој карти из 1528. године, на широком простору између Тамиша и Дунава уцртане су две тврђаве – Вршац (Ершомљо) и Шемљуг (Мезошомљо). *Ersomlo* је приказан као утврђени град на врху брда са једном истакнутом централном и две мање бочне куле са шиљастим крововима.⁷⁰ Никола Олах, потоњи канцелар и острогонски надбискуп (1553-1568), у свом делу *Hungaria* из 1536. године такође помиње Вршац. Он је навео да се у равници између Тамиша и Дунава, званој *campus Maxons*,⁷¹ могу видети две тврђаве – једна горска, Ершомљо, уздиже се посред поља, док је друга равничарска, Шомљо, према Темишвару. О самом Вршцу Никола Олах не саопштава више ништа, али указује на тешко стање на простору јужног Баната услед продирања Османлија. Према овом извору, неколико пограничних тврђава на левој обали Дунава, укључујући Ковин, Дубовац и Храм, налазило се већ више година под влашћу Турака. Због тога ни Угрима, али ни Турцима није било безбедно ловити у том крају богатом јеленском дивљачи, осим уколико 300 или више коњаника не иде заједно.⁷²

Деценију након што су Османлије заузеле Будим, Мехмед-паша Соколовић је 1551. године отпочео освајање Баната, ослањајући се и на помоћ тамошњих Срба. Вршац је под османску власт доспео наредне 1552. године, када га је, током похода на Темишвар, освојио други везир Ахмед-паша. На заузетим територијама образован је Темишварски ејалет, а Вршац је постао седиште Шемличке, тј. Вршачке нахије у Темишварском санџаку овог ејалета.⁷³

⁷⁰ Ј. Калић, *Најстарија карта Угарске Tabula Hungariae*, Зборник радова Византолошког института 24-25 (1986) 423-436, карта у прилогу; *Србија и суседне земље на старим географским картама*, Београд 1991, 42-43; друга верзија Лазареве карте: М. Брмболић, *Вршачки замак*, 10.

⁷¹ Уп. А. Крстић, *Вршац у средњем веку I*, 81.

⁷² Nicolai Oláhi *Hungaria, sive de originibus gentis, regionis situ, divisione, habitu atque opportunitatibus*, in: *Adparatus ad historiam Hungariae*, ed. M. Bél, Posonii 1735, 31.

⁷³ Е. Čelebi, *Rutopis*, 542; Ф. Милекер, *Вршац у старини*, 45, 188; исти, *Повесница*, 40; А. Ивић, *Историја*, 157-167, 171-173; О. Зиројевић, *Управна подела данашње Војводине и Славоније у време Турака*, ЗИМС 1 (1970) 22-23; иста, *Турска утврђена места на подручју данашње Војводине, Славоније и Барање*, ЗИМС 14 (1976) 122-123; *ИСН III-1*, 169-187 (Р. Самарџић); Р. Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák törökkori települései*, 169-172; К. Hegyi, *A török hódoltság várai és várkatonasága III*, Budapest 2007, 1371.

Aleksandar Krstić

VRŠAC IN THE MIDDLE AGES

Part II: from the begining of the 15th to the middle of the 16th century

Summary

The castle of Ér(d)somlyó (Vršac) has gained on importance from the end of the 14th century, when started first Ottoman raids in the Danubian basin area. Hungarian king Sigismund (1387-1437) had donated Ér(somlyó with his estate to Serbian despot before 1431, but king Wladislas I (1440-1444) temporary deprived despot Đurađ Branković (1427-1456) of Vršac in 1440. Despot Đurađ mortgaged Ér(somlyó and some other estates in Hungary to János Hunyadi in 1444, as compensation for military help in the so-called „long campaign“ against the Ottomans (1443-1444). During the next decade, Vršac was an object of dispute between the Serbian ruler and János Hunyadi, changing its owner for several times. After the Ottoman occupation of Serbia in 1459, the Branković family lost all its estates in Hungary. Vršac became the property of king's uncle Michael Szilágyi, who was executed in Constantinople in 1461. King Matthias Corvinus (1458-1490) donated Ér(somlyó to Peter Dóci, the count of Temes, in 1472, and at the beginning of the 16th century the castle was again a part of the royal domain. The second half of the 15th and the first half of the 16th century was a period of intensive Serbian migrations in Banat and other parts of southern Hungary. By the end of that period, Serbs constituted the majority of the population in southern Banat. Nevertheless, there is a very limited amount of information on the urban and economic development and population of the Ér(somlyó settlement, lying underneath the identically named fortification. The settlement was mentioned as a market place in 1330, and a status of town had gained at the end of the 14th or at the begining of the 15th century (it was mentioned as *civitas* in 1416). The archaeological findings from the castle on the hill Vršački breg suggest a certain level of trade and craftsman activity. The Ottomans captured Vršac in 1552.

Keywords: Vršac, Ér(d)somlyó, Banat, the Middle Ages, Hungary, Serbia, Đurađ Branković, János Hunyadi, Peter Dóci, castle.

Чланак примљен: 08. 04. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.